

K současnému stavu archeologického výzkumu islámských měst (in: Budil, I. – Charvát, P. (Eds.) 2003: *Orientalia Antiqua Nova III, Plzeň, 72–98*)

Karel Nováček, Katedra archeologie ZČU Plzeň

Islámská archeologie se teprve v posledních dvou desetiletích plně vymanila z područí dějin umění a přes přetrvávající obtíže s vymezením předmětu svého studia¹ tato disciplína nyní završuje vývoj od okrajové, starožitnický orientované specializace k samostatnému a konzistentnímu historickému oboru.² Vlivem rozmanitých vnějších i vnitřních okolností však bude cesta k ideálnímu stavu, kdy bude tento obor poskytovat výsledky plně srovnatelné s evropskou historickou archeologií, ještě značně dlouhá a rozhodně tohoto stavu nebude v dohledné době dosaženo na celém území islámského kulturního vlivu.

Zájem o problematiku měst byl konstituujícím prvkem islámské archeologie od dob jejího počátku ve druhé polovině 19. století. Pozornost se soustřeďovala především na nejvýznamnější zaniklá rezidenční města islámské civilizace, jejichž výzkum byl ovšem často spoluvyvolán jinými než vědeckými (politickými, nacionalistickými, komerčními) pohnutkami.³ Výzkum středověkých islámských metropolí probíhá i v současné době, kdy jej více než dříve ospravedlňuje naléhavý stav ohrožení této kategorie archeologických památek (zejména Sámarrá, Fustát).⁴ Městská archeologie v muslimských zemích ovšem zhruba od 70. let 20. století postupně rozšiřuje svůj záběr: dnes již disponujeme řadou kvalitních výzkumů zaniklých obchodních, zejména přístavních středisek,⁵ ale i malých měst strategického⁶ či naopak polozemědělského⁷ charakteru. Naopak jen velmi pozvolna se rozvíjí výzkum ohrožených situací v živých městských jádrech, pro který zatím zpravidla nejsou v dnešních muslimských zemích legislativní, institucionální ani metodické předpoklady.⁸ Na území, které bylo nebo je výrazněji dotčeno islámským vlivem, se začínají rýsovat regiony, kde má městská archeologie již delší tradici, kde výzkum dosahuje uspokojivé intenzity a komplexní podoby a kde jsou jeho výsledky plně začleňovány do kontextu historického bádání a diskursu. Takovými regiony jsou střední Asie (zejména území dnešního Uzbekistánu,

¹ Základní problémy s vymezením islámské archeologie shrnul O. Grabar v článku, jenž je jedním z mála teoretických studií v této oblasti (Grabar 1971). Obrovský rozsah a kulturně – geografická rozmanitost území, které bylo dotčeno islámským vlivem, a absence historického odstupu od dosud živé a rozvíjející se muslimské kultury podle něj znemožňuje univerzálně definovat předmět studia islámské archeologie. T. Insoll, autor zatím ojedinělé syntézy o islámské archeologii (Insoll 1999), redukuje problematiku islámské archeologie na zkoumání odrazu náboženských "strukturujících principů" ve sféře artefaktů. Toto spíše antropologické pojetí ho ovšem často vede k ahistorickému srovnávání procesů a struktur.

² K historii disciplíny s důrazem na počáteční období Vernoit 1997.

³ Prvními archeologicky sledovanými lokalitami byly zaniklé metropole Afrasiab – předmongolský Samarkand (od 1874; Grenet – Rapin 1998, pozn. 2), Bolgar ve středním Povolží (1877; Smirnov – Merpert 1954, 39), hammadovská Qal'a v Alžírsku (P. Blanchet od 1898; Vernoit 1997, 3), umájjovská Madinat az-Zahrá v Kordově (od cca 1910; Velásquez Bosco 1912), Fustát (výzkumy Ali Bey Bahgada od 1912; Creswell 1978, 121) či abbásovská Sámarrá (výzkumy F. Sarre a E. Herzfelda 1911 – 1914; kritické zhodnocení výsledků cf. Northedge 1991).

⁴ Nejvýznamnějšími faktory ohrožujícími existenci těchto zaniklých měst je nová výstavba a průmyslová činnost, zavláňování, nelegální vykopávky a v případě Iráku válečné aktivity (k prvnímu faktoru ostře kriticky Scanlon 1982).

⁵ Z mnoha lokalit uvedme např. Ksar es-Seghir, al-Basru a Sidžilmasu v Maroku, Alexandrii v Egyptě, Akabu v Jordánsku, Šangu, Gedi a Mandu v Keni, Kilwu v Tanzánii, Siraf a Gurgan v Íránu, Bajlakan v Ázerbajdžánu, Utrar v Kazachstánu, Daulatabád v Indii atd.

⁶ Např. pohraniční pevnostní městečko Gritille v jižní Anatolii, drobný rudomořský přístav Kusajr al-Kadím v Egyptě nebo poutnické středisko na cestě do Mekky al-Rabaza v Saúdské Arábii.

⁷ Např. lokality al-Kasaba (oáza Dáchila) či Tebtynis v Egyptě.

⁸ Intenzivnější archeologická činnost probíhá snad jen v tureckých a španělských městských jádrech; nejvýznamnější záchranné výzkumy proběhly v poslední době např. v Istanbulu (Hayes 1992) či Bejrútu (Perring et al. 1995). K obtížné situaci káhirské archeologie cf. Speiser 1998.

Turkmenistán, jižního Kazachstánu, západního Tádžikistán a Kyrgyzstánu),⁹ dále východoafrické pobřeží¹⁰ a západní Maghreb, resp. severní Maroko¹¹, částečně spolu s islámským Španělskem (al-Andalus). V ostatních částech islámského světa se archeologický výzkum měst zatím realizuje formou izolovaných, metodicky různorodých a často nedostatečně publikovaných projektů, které obvykle nejsou srovnávány navzájem ani interpretovány v kontextu hospodářských a sociálních dějin.

Na ploše tohoto stručného příspěvku se nelze pokoušet o přehled byt' nejdůležitějších výsledků archeologického výzkumu měst v zemích muslimského vlivu. Můžeme však alespoň definovat základní okruhy otázek, kterými se současný výzkum v této sféře zabývá nebo k jejichž řešení podle našeho názoru směřuje. Podrobné diskutování jednotlivých okruhů by opět vyžadovalo mnohem více prostoru a širší komparaci výsledků, překračující rámec pojednání.

Teprve v posledním desetiletí se věnuje soustředěnější pozornost **počátkům islámských měst** a otázce **kontinuity či diskontinuity mezi antickými a islámskými městy**. Patrně málokdo z historiků a dějepisců umění by dnes ještě byl ochoten hájit názor, že "islám byl katem helénismu" (Th. Mommsen). Tradiční, europocentrický obraz chaosu, úpadku a dramatických sociálních změn na Předním Východě vyvolaných arabskou expanzí neobstál ve světle objektivně hodnocených pramenů; období umájjovského chalífátu (660 – 750) je dnes naopak chápáno jako etapa kontinuálně navazující a rozvíjející pozdně antickou kulturu Blízkého Východu. Vývojovou kontinuitu lze, alespoň omezíme-li se na centrální část chalífátu – tj. na oblast Syropalestiny (al-Šám), doložit i ve sféře artefaktů, a to v nejrůznějších kategoriích, počínaje uměleckou tvorbou a architekturou¹² přes zemědělskou kultivaci krajiny¹³ až např. po keramiku.¹⁴

Přes ambivalentní vztah Arabů k byzantským městům 7. století a k městskému životu vůbec (doložený svědectvím písemných pramenů a akcentovaný beletrií umájjovského období) přinášejí archeologové stále početnější doklady o kontinuitě, rostoucí prosperitě a příznivém demografickém vývoji antických měst v raně islámském období, zejména na území severní Palestiny a Jordánska.¹⁵ Modelový příklad představuje důležité antické sídelní město Scythopolis (islámský Bajsán) v povodí Jordánu.¹⁶ Arabské dobytí města v l. 636–40 nezanechalo žádné viditelné archeologické stopy, město existovalo v přibližně stejném rozsahu až do ničivého zemětřesení v roce 749. Postupně však dochází k nápadným proměnám charakteru zástavby a životních podmínek: obytná a obchodní zástavba překračuje antickou uliční čáru a rozšiřuje se do prostoru portiků, kde došlo k odstranění taškové krytiny

⁹ Výzkum středověké střední Asie dosáhl největší intenzity a komplexnosti za sovětské éry, jakkoli byly jeho výsledky interpretovány marxisticky; velmi stručný přehled výsledků – v tomto případě s potlačením ideologického kontextu – podává např. Fedorov – Davydov 1983; v současné době rozvíjí dosaženou úroveň poznání několik velkých zahraničních expedic působících v Uzbekistán a Turkmenistán.

¹⁰ Svahilská městská civilizace zaměřená v první řadě na transoceánský obchod s africkými surovinami a produkty je archeologicky studována od poloviny 60. let 20. století zásluhou Britského ústavu pro východní Afriku. V posledním desetiletí zesílil podíl národních archeologických institucí a výzkum se rozšiřuje o otázky vnitrozemského zázeví měst (poslední archeologicko – antropologický přehled problematiky, místy polemicky vyhrocený, podává Kusimba 1999).

¹¹ Aktuální přehled: Roskams 1996; Boone – Benco 1999.

¹² Za všechny příklady uveďme známou rezidenci urbánního či quasi-urbánního charakteru 'Andžár v jižním Libanonu založenou kolem roku 720, která plně převzala vnitřní dispozici i architektonické tvarosloví východořímských vojenských táborů (k tomu naposledy Finster 2001) – obr. 1; viz níže.

¹³ Rosen 2000, 52–54

¹⁴ King 1994a, 13.

¹⁵ Zeyadeh 1994. Diskontinuita měst je archeologicky dokládána mnohem vzácněji – nejzřetelnějším příkladem je zřejmě Bejrút (římská kolonie Berytus), kde rozsáhlý plošný odkryv v prostoru sůku prokázal hiát v osídlení od 7. do 12. století. Město však bylo těžce zdevastováno již zemětřesením r. 551 a jeho opuštění tak zřejmě nemělo žádnou přímou souvislost s arabskou expanzí (Perring et al. 1995)

¹⁶ Tsafir – Foerster 1994.

a chodníků, a do plochy širokých dlážděných ulic. V interiérech domů lze sledovat nárůst hlinitých vrstev, svědčící o nepravdělném odvozu odpadu, rovněž kanalizace byla z domů často svedena povrchově na ulici. Ve městě zaniká většina veřejných budov (bazilika, divadlo) a do centra se přesouvají hrnčířské dílny a některé další "obtížné" řemeslnické provozy. Posuzováno měřítkem antického urbanismu jsou tyto změny projevem úpadku, zhroutení municipální správy a ztráty městského charakteru lokality. Tento pohled však zřejmě není adekvátní – islámská transformace klasického města může být stejně tak důsledkem zvyšující se hustoty městského osídlení, rozvoje obchodu a řemesla (zvětšování obchodů a přesuny výrobních areálů), ale samozřejmě také důsledkem výrazně nižší míry regulace vzhledem k málo rozvinuté městské samosprávě a obecně malého důrazu na kolovou dopravu (zúžení ulic a jejich nepravdělně čištění¹⁷). Kontinuita byla manifestována také v náboženské sféře: v Bajsánu a dalších soudobých městech v 7. – 8. stol. přetrvává a renovuje se naprostá většina kostelů a synagog, naopak měřit je v nejstarším období doloženo málo, což mohlo být způsobeno buď početní převahou nemuslimů nebo společným využíváním existujících sakrálních staveb muslimy i křesťany.¹⁸

Kontinuita centrálních bodů v byzantsko – islámské Syropalestině mohla nabývat i dalších podob. Pozoruhodná zjištění v tomto směru přináší projekt Orientálního ústavu Univerzity v Chicagu, realizovaný od r. 1998 v areálu zaniklého města Kinnasrin, kdysi správního střediska stejnojmenné vojenské provincie (*džund*) v severní Sýrii.¹⁹ Město bylo lokováno patrně chalífou Jazídem I. v roce 680. V soudobých pramenech je paralelně označováno pojmem *hadir*, který se dodnes udržel jako jméno městečka rozkládajícího se na ploše zaniklého středověkého města, a kterým byly označovány stanové tábory Arabů v předislámském období. V prostoru městečka byly nalezeny mimo jiné pozůstatky byzantské monumentální stavby, od níž se paprscitě rozbíhalo dvanáct ulic. Tuto stavbu lze hypoteticky, na základě písemných zpráv identifikovat s memoriálem, vystavěným na počest arabského vojevůdce Džabaly, který padl v byzantských službách v nedaleké bitvě u Chalcis v roce 554. Z díkce pramenů lze usoudit, že *hadir* Kinnasrin byl již v této době opevněným vojenským bodem arabských posádek a patrně i důležitým střediskem arabského karavanního obchodu. Jako přirozené centrum byl o více než sto let později, po vzniku umájjovského chalífátu, transformován do podoby nového islámského města, z něhož sondáž doložila rozsáhlý hřbitov a hustou domovní zástavbu z konce 7. - 10. století, jejíž celkové uspořádání (plánovitě?) zatím není jasné.

Dalším, a jistě ne posledním dokladem arabské předislámské urbanizace je lokalita Umm al-Džimal v jordánské části pohoří Haurán, která ovšem na rozdíl od předcházející nepřetržila do doby islámské expanze a zanikla v 6. století. Opevněný areál města vyplňují tři shluky nepravdělně seskupených pozůstatků dvorových domů, kostelů a lázní, oddělené velkými prázdnými plochami – původně zřejmě zahradami. Arabský původ obyvatelstva je doložen četnými epigrafickými památkami v městě a okolí.²⁰

Mimo levantskou oblast jsou doklady kontinuity měst méně výrazné a omezují se spíše na jednotlivá, izolovaná centra. Alexandrie (Iskandaríja)²¹ doznala úpadku již před příchodem Arabů, o čemž jasně svědčí zánik jednoho z přístavů. Po depopulaci v 7. století se osídlená plocha města zmenšila na zhruba třetinu oproti původnímu rozsahu za Ptolemaiovců, zanikly veřejné kanalizační a vodovodní systémy a přežívající zástavba, která jen rámcově

¹⁷ Péče o pořádek a hygienu ve městě obvykle – spolu s řadou dalších povinností – spočívala na bedrech jediného státního úředníka – muhtasiba (Scanlon 1970, 183).

¹⁸ K tomu např. Creswell – Allan 1989, 6. Stejně – tj. společným užíváním vizigótských kostelů křesťany i muslimy – je interpretována nápadná absence měřit v al-Andalus po celé 8. století (prof. Magdalena Valor Piechotta z Univerzity v Seville, ústní sdělení 2002).

¹⁹ Whitcomb 2000.

²⁰ De Vries 1985.

²¹ Rodziewicz 1998 se starší lit.

respektovala antický pravoúhlý půdorys, sestávala z nenáročných domů, budovaných bez jakýchkoli architektonických ambicí z druhotně použitého materiálu. Lokalita však neztratila městský charakter, přetrvaly i některé specializované výrobní aktivity (např. sklářství). V 9. stol. nastal opětovný rozvoj (spojený mj. s výstavbou nového opevnění), i když středověká Alexandrie už nepřekročila rámec regionálního centra a významem ji trvale zastíňovalo souměstí Fustát - Káhira.²²

Dále na západ, v oblasti Ifríkije (západní Libye, Tunisko, východní Alžírsko) a Maghrebu (západní Alžírsko, Maroko), bychom – alespoň zatím – hledali doklady kontinuity římských a islámských měst marně. Lokality jako Kartágo, Sétif a Cherchel, včetně plejády měst nižšího řádu, prodělávaly po zániku římského impéria vleklou krizi, podobně jako města v severním Středomoří a západní Evropě.²³ Přes dočasné pokusy o byzantskou obnovu si tyto lokality udržovaly význam spíše jako centra církevní správy a doba kolem roku 600 je nejzazší časovou hranicí, kdy se vytrácí jejich městský charakter. Arabsko – berberská islámská civilizace obnovuje tato města jen ojediněle, a to nejdříve v 10. – 11. století.²⁴

V al-Andalus, islámském Španělsku, naopak navázala většina významných islámských měst na starší hispanořímská, resp. vizigótská centra. Města jako Barcelona, Tarragona, Toledo, Sevilla či Córdoba jeví v 8. století známky života²⁵, což ovšem není v rozporu s převládajícím míněním archeologů, že urbánní centra vizigótského Španělska byla v době příchodu Arabů, podobně jako v celém Středomoří, ve stadiu dlouhotrvajícího, hlubokého úpadku a depopulace. Jiné lokality se na dlouhou dobu vyliďňují až v důsledku arabské invaze (např. Mérida²⁶) nebo se v archeologickém záznamu objevují výrazné doklady požárových destrukcí (např. Valencie²⁷). O diskontinuitě měst jasně svědčí fakt, že nový rozvoj měst začíná se značným časovým odstupem od první vlny arabsko – berberské kolonizace Iberského poloostrova, až na přelomu 8. a 9. století, v souvislosti s jejich pozvolným zapojováním do obnoveného středomořského obchodu. Detailní archeologické studium transformace měst v paleoandaluském období zatím přináší – až na výjimky (Córdoba – Cercadilla, Zaragoza) – pouze příklady úplné, radikální proměny půdorysné struktury, komunikační sítě a zástavby, provázené často i rozpoznatelným hiátem v osídlení.²⁸

Málo srozumitelná a nerozvinutým výzkumem negativně ovlivněná zůstává situace na území bývalé Perské říše a ve východních oblastech chalífátu. V některých provinciích Arabové s velkou pravděpodobností převzali stávající síť sásánovských měst s jen nepatrnými počátečními změnami. To je zřejmě případ úrodného Chúzistánu (dnes jihozápadní Írán) se Súzami jako centrem.²⁹ Súzy byly dobyty Araby roku 638 a jejich islámská transformace vyvrcholila lokací nového města na východním okraji zanikajícího souměstí.³⁰ V naprosté většině případů však nelze kontinuální vývoj sásánovských a arabských měst prokázat; pozitivní případy jsou ojedinělé a i u nich zpravidla chybí archeologické důkazy (Majjáfárikín

²² Wheatley 2001, 192.

²³ Roskams 1996; cf. též Hodges – Whitehouse 1983.

²⁴ Např. zmíněný Cherchel a Sétif v Alžírsku (Boone – Benco 1999, 58) či libyjské město Adždabíja (Abd al-Hamid - Abd al-Sayyad 1976). Výjimku patrně představuje Tripolis, který byl podle historických zpráv již 7 let po dobytí vojsky arabského vojevůdce ‘Amra ibn al-‘Ase nově opevňován, je doložena výstavba mešit v 7. stol. atd.: město mělo tedy zjevně kontinuální vývoj. Archeologický výzkum však zatím nepřinesl detailnější obraz jeho islámské transformace (Elmahmudi 1997, 79 - 83; Warfelli 1976). Spoluautorka výzkumu v Sétif se sice domnívá, že osídlení města bylo v římském a islámském období kontinuální (Fentress 1987, 48), prezentované výsledky dosavadních sondáží však svědčí spíše o opaku.

²⁵ Zozaya 1999, 137.

²⁶ Alba Calzado 2001, 272.

²⁷ Glick 1995, 11.

²⁸ podrobněji Glick 1979, 113 – 116.

²⁹ Wheatley 2001, 143; archeologicky zatím neověřeno.

³⁰ Whitcomb 1985 a další studie v témže čísle časopisu.

– Silvan v jižní Anatólii, Níšápur, Zarandž, al-Rajj, Kazwín³¹). Centra na území dnešního Afghánistánu přešla pod muslimskou nadvládu vesměs po těžkých bojích a sériích protiarabských povstání, což zapříčinilo přechodné zpustnutí měst, jejichž antická sláva byla ostatně již dávno minulostí (např. Balch a Herát), a nápadný hiát se objevuje i v archeologických souvrstvích.³²

Podobný vývoj lze sledovat i ve střední Asii – Transoxaně a Churásánu. Některá významná sásánovská střediska zde po arabské expanzi prokazatelně zanikají (např. Pendžikent v západním Tádžikistánu), jinde – jako např. v Kaškadarské oáze – nebylo možno ani dlouhodobým výzkumem otázku kontinuity měst zodpovědět.³³ U dvou prokázaných pozitivních případů byla návaznost islámského osídlení na starší městskou lokalitu spojena s tak rozsáhlou transformací její vnitřní struktury, že lze jen těžko hovořit o kontinuitě: Samarkand byl dobyt Araby r. 712, ale nebezpečí ozbrojené revolty vedlo k uzavření *šahristánu* (opevněného rezidenčního jádra města s kongregační mešitou) před domácím obyvatelstvem. Jeho obytná zástavba a zřejmě zoroastrijský ohňový chrám byly přestavěny na palácové rezidence arabských vojenských velitelů. Až teprve po uklidnění situace před polovinou 8. století byla zahájena monumentální výstavba města včetně rozsáhlého obvodového opevnění, spojená s úplnou proměnou půdorysu a zástavby.³⁴ Poměrně jasně je doložena kontinuita osídlení v raně islámském Mervu, na ploše původně seleukovského až sásánovského města Gyaur-Kala. Osídlení ovšem nepokrývalo celou plochu staršího města, charakter nálezů navíc nasvědčuje převaze specializovaných řemeslnických areálů nad běžnou městskou zástavbou. Osu osídlení tvořila mešita umístěná uprostřed opevněného areálu na křížení pravoúhlých komunikací. V 11. století byla transformace města završena lokací nového města v západním sousedství Gyaur-Kala.³⁵

Plnou kontinuitu měst mezi antikou a raně islámským obdobím lze tedy prokázat zatím pouze v Syropalestině, kterou Arabové během 6. století důvěrně poznali při svých vojenských a obchodních aktivitách. Jejich pronikání do této oblasti bylo v předislámském období usnadněno existencí dvou klientských arabských království, ghassánovského v Syropalestině a lachmidovského ve východní syrské poušti. Archeologický výzkum ukázal – byť zatím jen na několika málo příkladech – transformaci levantských měst jako pozvolný, dlouhotrvající proces, postihující nejen vnější tvář sídlišť (půdorys a podobu zástavby), ale především jejich funkční strukturu: dochází k radikální změně rozsahu a funkce veřejných institucí, k předefinování privátních a veřejných prostor a k přesunům areálů jednotlivých městských aktivit. Mimo oblast Syropalestiny je kontinuita měst prokazatelná mnohem hůře, až lze s určitým zjednodušením říci, že čím narůstá vzdálenost od centra umájjovského chalífátu, tím roste počet případů, kdy islámská města navazují na starší lokality až po delším hiátu v osídlení nebo formou násilné, jednorázové změny vnitřního uspořádání. V západním Středomoří, ale také např. v Afghánistánu nebylo plynulé navázání na předchozí městský vývoj ani možné, neboť kontinuita zde byla přerušena ještě před začátkem arabské expanze.

Kromě transformace starších měst poutá pozornost archeologů otázka měst založených Araby. Diskuse se v posledních letech soustřeďuje na problém **arabského (islámského) lokačního urbanismu**, a to zejména v souvislosti s jedinečným urbanistickým fenoménem arabské expanze – garnizonními městy (*amsár*, sg. *misr*). Tímto pojmem jsou označována původně stanová města založená jako ležení vojenských posádek během muslimské expanze, plnící však současně funkci správních a obchodních středisek příslušné provincie. Tyto a další

³¹ Wheatley 2001, 304–322.

³² Např. ve starém Kandaháru se doklady osídlení městského areálu opět rozhojňují až v 11. stol. (Helms 1997).

³³ Z 15 zkoumaných měst patří 2 antickému období a 13 je středověkých, jejich rozvoj však lze sledovat až od 9. století, situace v časně islámském období je nejasná (Lunina 1984, 121–126).

³⁴ Grenet – Rapin 1998.

³⁵ Herrmann – Kurbansakhatov – Simpson et al. 1997.

”civilní” funkce posléze převládly a naprostá většina *amsar* se záhy přeměnila na nejdůležitější, rozsahem a počtem obyvatel mimořádná městská centra chalífátu.³⁶

Představa zastávaná většinou historiků architektury a archeologů přisuzuje raným *amsar* podobu chaotických, spontánně vzniklých a neustále se proměňujících sídlištních komplexů (”tábořišť” dle Creswella), jejichž hlavním, ne-li jediným strukturujícím prvkem byly hranice jednotlivých čtvrtí, definovaných podle kmenového či etnického principu. Implicitním východiskem této hypotézy bezpochyby bude europocentrická představa o neslučitelnosti antických urbanistických principů s prostředím a zkušenostmi arabské kmenové společnosti.³⁷ Badatelé z islámských zemí a v poslední době i někteří západní historici a archeologové argumentují spíše ve prospěch plánovité lokace a pravidelného uspořádání *amsar*.³⁸ Jde opět o poměrně závažnou otázku z několika důvodů: analýza raně islámských lokačních principů je základním předpokladem pro posouzení věrohodnosti konceptu tzv. ideálního islámského města,³⁹ je důležitým argumentem do diskuse o roli islámské civilizace jako zprostředkovatele urbanistických znalostí mezi antickou a raně středověkou Evropou⁴⁰ a poskytuje samozřejmě i cennou výpověď o úrovni a adaptabilitě rané islámské společnosti. Existence urbanistického konceptu a vysoká míra plánovitosti nejstarších islámských měst vyplývá podle výše jmenovaných badatelů už ze samotného postupu lokace. Písemné prameny dokládají osobu lokátora, který město vytýčil v souladu s obecnými požadavky chalífy a především s kolektivní vůlí kmenových vojenských velitelů. Centrum *amsar* tvořila vždy základní dvojice objektů: kongregační mešita (*masdžid al-džámi‘*) a místodržitelství palác (*dár al-imára*), jejichž poloha a orientace určovala urbanistickou dispozici jednotlivých, přísně hierarchicky strukturovaných čtvrtí, jejichž obecný název *chittá* (pl. *chitát*) znamená pravidelný, vyměřený a v terénu vyznačený pozemek. Míra pravidelnosti nebyla ve všech případech stejná, v Kúfě a Basře byla zjevně vyšší než ve Fustátu (obr. 2), který vznikl spontánněji, v několika navazujících etapách a kmeny si zde vytýčovaly své *chitát* samostatně.⁴¹ Přesto i zde mohla existovat jednoznačná vnitřní struktura, tvořená institucionálním jádrem, rezidenčními čtvrtěmi elity a jednotlivými *chitát*, oddělenými poměrně pravidelnou sítí hlavních ulic.⁴²

³⁶ Počet *amsar* uváděných v literatuře dosti kolísá, situaci komplikují mladší geografické prameny, zejména dílo geografa al-Makdísiho, kde je pojem *misr* používán už v posunutém významu: nikoli ve smyslu garnizonního města z doby expanze, ale ve smyslu městského centra prvního řádu (Whealey 2001). Významové rozpětí pojmu *misr* podstatně rozšiřuje D. Whitcomb (viz níže). Nejčastěji se však do kategorie *amsar* řadí následující města (s datem lokace): Basra (635 nebo 637), Kúfa (638), al-Džabíja (?; fakticky nebylo založeno nebo bylo záhy opuštěno), Fustát (641), Kajrúán (670) a Wásit (702).

³⁷ ”Postup jejich růstu (= garnizonních měst, pozn. aut.) byl rychlý a bez skutečného povědomí o formálních prvcích městského uspořádání” (Lassner 1970, 138). ”Nelze si představit, že by arabské stanové město mohlo být rozvrženo pravidelnými liniemi do šachovnicového půdorysu, jako např. u římských vojenských táborů. Přes jisté zkušenosti s městským životem je nepravděpodobné, že by Arabové (...) mohli mít jakoukoli jasnější představu o městském půdorysu v tak přesném, apriorním smyslu jako tomu bylo u Římanů.” (Kubiak 1982, 65). ”Po dobu více než jedné generace zůstali Arabové zcela nedotčeni jakýmkoliv architektonickými ambicemi a neprojevovali sebemenší touhu využít rozvinutý architektonický talent podmaněného obyvatelstva” (Creswell – Allan 1989, 17).

³⁸ Nejvýrazněji Akbar 1989; Whitcomb 1994a; Kennedy 1985.

³⁹ K tomu blíže Insoll 1999, 202 – 205.

⁴⁰ Cf. např. Hodges 2000, 49, 86, 101. Též viz níže.

⁴¹ Akbar 1989, 22 – 29.

⁴² Whitcomb 1994a, 163 – 166. Obraz archeologicky odkryté zástavby v prostoru východně od Amrovy mešity – předpokládaného centra *misr*, je s Whitcombovou hypotézou v rozporu: jde o velmi hustou zástavbu na nepravidelných parcelách, protkaných sítí křivolakých, úzkých uliček (např. Scanlon 1984). K tomu je však nutno poznamenat, že Fustát patří mezi výjimečné lokality, na nichž docházelo k pravidelným planýrkám a odstraňování historického nadloží až na skalní povrch a že dochovaný horizont osídlení pochází až z fátimovského, ojedinele ještě z konce túlúnovského období (10. - 12. století). Situace z lokačního období v centrální části Fustátu chybí a publikované argumenty potvrzující stabilitu uliční sítě od 7. století (Scanlon 1994, 175) se mi nezdají být nesporné. Pravidelnost zástavby se však bohužel neukazuje ani na jižní periferii Fustátu v oblasti Istabl ‘Antar, kde se novými výzkumy podařilo poprvé doložit pozůstatky osídlení ze 7. století

Amsar postrádala opevnění; města bylo možno uzavřít do hradeb až po ukončení jejich počáteční prostorové expanze, v případě Kúfy a Basry až ve 2. polovině 8. století.⁴³

D. Whitcomb navíc nově zařazuje do kategorie *amsar* některé další syropalestinské lokality urbánního charakteru ze 7. – 8. století,⁴⁴ které sice většinou disponují pravidelnými, ortogonálními, urbanisticky vyspělými půdorysy, ale současně jsou rozsahem nesrovnatelně menší než klasické *amsar* (2 – 11,5 ha oproti např. 800 ha plochy Fustátu) a s výjimkou Ayla (a málo prozkoumané lokality Ramalá) není jejich městský charakter jednoznačný. Oleg Grabar, Alastair Northedge a další autoři pro tyto lokality razí termín "pseudoměsta" či "rezidence quasi-urbánního charakteru" a jsou toho názoru, že byly založeny pro potřeby vojenské elity v neklidném ovzduší občanské války v závěrečném období umájjovského chalífátu.⁴⁵ Jejich existence byla zpravidla krátkodobá⁴⁶ a jen ve zmíněných dvou případech (Ayla a Ramalá) se vojenská rezidence postupně transformovala do plně rozvinutého městského útvaru. Diskuse v tomto stadiu bohužel naráží na zatím nepřekonatelné překážky: absenci archeologických dat z nejstarších horizontů *amsar*, na nepublikovanost zásadních výzkumů (ʿAndžár, Ayla, Fustát – Istabl ʿAntar) a na takřka nulový stav poznání hospodářského zázemí syropalestinských "pseudoměst".⁴⁷

Kromě zaniklých rezidenčních měst abbásovského období⁴⁸ se při studiu problematiky islámských městských lokací mladšího období uplatňuje archeologie jen příležitostně. O to více stoupá míra používání retrogresivní analýzy městských půdorysů. Do studia islámských měst ji uvedl Jean Sauvaget, který se na příkladech syrských měst (Damašek, Aleppo) snažil prokázat kontinuitu jejich základního půdorysného uspořádání od antiky po současnost.⁴⁹ Přes některá pozoruhodná zjištění, jakými jsou např. originální urbanistické koncepty almohádské a merínovské dynastie v Maghrebu (12. – 13. stol.),⁵⁰ je zřejmé, že obecná použitelnost této metody je v případě islámských měst značně omezena. Nejde jen o nedostatek kvalitních kartografických pramenů či o relativně nízkou míru ochrany uličních čar a regulace stavebních zásahů do veřejných ploch v islámských městech (ve srovnání se středověkou západní Evropou), znamenající rychlejší tempo "eroze" původního lokačního konceptu.⁵¹ Stejně závažný, ne-li ještě závažnější vliv na vývoj městského půdorysu mělo používání hlíny jako nejběžnějšího stavebního materiálu v aridních a semiaridních oblastech, v nichž se většina islámských měst nachází. Stavby z nabíjené hlíny nebo sušených cihel připouští neomezené množství půdorysných variant, lze je snadno modifikovat a rozšiřovat o další

(Gayraud 1998). Publikace je ovšem velmi předběžná a nelze si z ní učinit spolehlivou představu, jak jsou odkryté reliktu lokačního osídlení reprezentativní, nehledě na to, že okraj aglomerace mohl být utvářen vsutku jinak než centrální části města.

⁴³ Northedge 1994, 244.

⁴⁴ Jde o lokality Ayla (dnešní al-ʿAkaba), ʿAndžár (obr. 1) a Kasr al-Hajr al-Šarkí: Whitcomb 1994a; k nim lze ještě připojit lokalitu Madínat al-Fár, z níž ovšem zatím pocházejí pouze nálezy abbásovského období, citadelu v Ammánu a existující město Ramalá: Northedge 2000, 65. V jiné práci Whitcomb přehodnocuje otázku *amsar* ještě radikálněji a přichází s hypotézou, že *misr* byl standardní jednotkou arabsko – muslimského osídlení v raně islámském období, ať už v rámci nebo mimo rámec starších měst, a že jeho půdorysná podoba byla zásadně ortogonální (Whitcomb 1994b, cit. dle Wheatley 2001, 266).

⁴⁵ Northedge 1994; týž 2000, 64 – 71.

⁴⁶ Např. ʿAndžár zanikl nedostavěný, což je skutečně závažnou indicií toho, že lokalita nikdy neplnila funkci běžného městského střediska.

⁴⁷ Některá z nich, např. Kasr al-Hajr al-Šarkí, prokazatelně měla poměrně velké sídlištní (?) a hospodářské zázemí, které ovšem nebylo archeologicky sledováno (Grabar et al. 1978, obr. 1D).

⁴⁸ Zejména Baghdád, al-Kádísíja, ar-Rakka/ar-Ráfika, Sámarrá; z rozsáhlé literatury např. Lassner 1970; Northedge 1994; Sack – Becker 1999.

⁴⁹ Sauvaget 1934; týž 1941.

⁵⁰ Wirth 1991; týž 1993.

⁵¹ Šáfiʿovská a hanafijská legislativa byla velmi tolerantní k postupu individuální zástavby do veřejných ploch města, pouze hanbalovský mazhab vyžadoval formální souhlas autority (Wheatley 2001, 58). Skutečný odraz těchto právních regulativů v městské praxi zůstává ovšem nejasný.

prostory; cyklus jejich destrukce a obnovy je rychlý a zanechává po sobě velké množství materiálu, které dramaticky zvyšuje niveletu terénu ve městě. Tento “tellový efekt” je pozorovatelný v intravilánech většiny středověkých islámských měst,⁵² jeho destruktivní vliv na lokační urbanistickou strukturu je nepochybný a varuje před nekritickou aplikací retrogresivních rozborů městských půdorysů (obr. 3).

Východiskem úvah o **vnitřní struktuře středověkých muslimských měst** bývá, zejména v tradičním orientalistickém pojetí, otázka míry jejího formování náboženskými principy a předpisy. Odpovědi na tuto otázku se liší jak z hlediska objektivně zjištěných rozdílů mezi městy a regiony, tak podle subjektivního pohledu jednotlivých badatelů. Přímé vlivy islámu na strukturu měst jistě nelze popírat, projevovaly se v typu a charakteru městských institucí⁵³ a dokonce v půdorysném uspořádání města,⁵⁴ tyto přímé vlivy však nehrály rozhodující úlohu a koncept ideálního islámského města vytvářený na jejich základě je mylný.⁵⁵ Náboženské principy ovlivňovaly strukturu města spíše zprostředkovaně a jejich odraz ve sféře artefaktů je vždy poměrně obtížně dešifrovatelný. Studium struktury středověkých muslimských měst je třeba mnohem spíše než na apriorních náboženských postulátech založit na porovnání podle takových kritérií, jakým je např. míra centralizace a segmentace,⁵⁶ podíl veřejných, poloveřejných a soukromých prostorových domén,⁵⁷ umístění, rozsah a intenzita využívání areálů různých aktivit, sociální charakteristika obytné zástavby či rozdíly v kvalitě zásobování měst a jejich částí vodou.

Přestože důsledná komparace v tomto duchu zatím provedena nebyla, lze tušit na celém území islámského vlivu jak překvapující shody, tak i různé podmíněné rozdíly. Zatímco např. struktura (a mnohdy dokonce i vzájemná poloha) veřejných staveb je v islámských středověkých městech velmi podobná, v míře segregace městských čtvrtí a jejich uspořádání podle kmenových, etnických či náboženských principů se projevují odlišnosti. Na jednom pólu figuruje pozdně středověké město Utrar ve stejnojmenné oáze v jižním Kazachstánu, kde bylo odkryto několik uzavřených čtvrtí tvořených průměrně 20 domy, které měly vstupy výlučně z vnitřního náměstí, přístupného z hlavní komunikace úzkou boční uličkou přehrazenou bránou. Podle rozdílných značek na keramice je zřejmé, že tyto “hermeticky uzavřené” čtvrti byly organizovány na etnickém principu.⁵⁸ Opačným příkladem zřejmě budou přístavní města Ksar es-Seghir⁵⁹ a Siraf,⁶⁰ kde se s uzavřenými čtvrtěmi nesetkáváme: může to být indicie kosmopolitní, komplexnější společenské struktury přístavních středisek? Rozdíly jsou patrné i ve struktuře městských výrobních areálů, byť dobře dokumentovaných archeologických dokladů není mnoho. V Gurgánu, Mervu, Sirafu, marocké al-Basře, aj. shledáváme doklady rozličných, mnohdy vysoce specializovaných

⁵² V prostoru citadely ve starém Kandaháru se terén v 8. - 17. stol. zvýšil o 7,5 m při poměrně velmi nízké intenzitě raně islámského osídlení (Helms 1997, Fig. 45); niveleta v centru Káhiry narostla od 12. století do současnosti průměrně “jen” o cca 3,5 m (vlastní pozorování autora). Nárůst terénu v Ayle o 1 m za století označuje D. Whitcomb za pomalý (Whitcomb 1992). Srov. pozn. 37.

⁵³ Ústřední – zcela nezbytný – objekt představovala kongregační mešita, která však, nutno zdůraznit, nikdy nebyla stavbou výlučně religiozní.

⁵⁴ Cf. marocká almohádská města uspořádaná podle kibly: Wirth 1993.

⁵⁵ Insoll 1999, 225.

⁵⁶ Redman 1986, 48. Centralizačními prvky byly veřejné instituce, kolem nichž se soustřeďoval veškerý společenský život islámského města: kongregační mešita (*masdžíd al-džámi*), místodržitelství palác (*dár il-imára*), lázně (*hammám*) a trh (*súk*). Rezidenční složka měst byla naopak organizována do více či méně segmentovaných čtvrtí.

⁵⁷ Např. Insoll 1999, 213–216.

⁵⁸ Fedorov – Davydov 1983, 400.

⁵⁹ Redman 1986, 95.

⁶⁰ Whitehouse 1970, 143.

výrobních činností v jednom areálu, umístěném *intra muros*,⁶¹ v jiných střediscích doklady vyčleněných industriálních areálů nalezeny nebyly a předpokládá se převaha rozptýlené výroby realizované v individuálních dílnách a obchodech na tržišti nebo v prostorách domů.⁶² Historicky doložená orientace řady islámských měst na specializovanou výrobu textilu⁶³ zatím nebyla archeologicky verifikována.

Sociální výpověď obytné zástavby lze rovněž demonstrovat alespoň na dvou mezních příkladech. První příklad nabízí povrchový průzkum abbásovské sídelní megalopole Sámarrá existující pouze krátce v letech 836 – 892. Souměstí rozložené na levém břehu Tigridu dosáhlo během této doby výměry kolem 150 km² a průzkumem bylo na jeho ploše identifikováno přes 6000 reliktních staveb (obr. 4).⁶⁴ Městská zástavba byla plně podřízena ubytovacím nárokům vojenských posádek, na druhém místě pak požadavky chalífova dvora. Souměstí se tak skládalo z chalífových soukromých i státních paláců, mešit, dostihových drah, kasárenských měst (celkem 8) tvořených naprosto stereotypní, typovou zástavbou, rozlišenou do několika kvalitativních kategorií podle hodnotního postavení ubytovaného vojska (obr. 5), a obytnou zástavbou dvorských úředníků a obslužného personálu doplněnou tržišti.

Naopak obytné komplexy sociálně nejnižší kategorie městského obyvatelstva se podařilo odkrýt na východní periferii Fustátu, tj. v části nejvzdálenější od Nilu, v těsné blízkosti pohřebiště. Jednalo se o malé řadové domy s dvou- až trojdílným, dvoupodlažním interiérem bez obvyklého dvorového řešení, s dusanou podlahou a s latrinou umístěnou přímo ve vstupní části.⁶⁵ Architektonická podoba města však nemusela být v přímém vztahu k sociálnímu statutu obyvatel, jak ukazuje ostrý kontrast mezi zástavbou rudomořského přístavu Kusajr al-Kadím, připomínající spíše rybářskou vesnici či chudinské slumy, a bohatým artefaktuálním obrazem, v němž nechyběly luxusní předměty, perské, východoafrické a maledivské keramické importy, čínský porcelán, tamilský železný polotovar apod.⁶⁶

Velkým deziderátem islámské městské archeologie je studium postavení měst v sociálně – ekonomických strukturách, tj. **funkce měst a jejich vztahu k zázemí**. Již jsme zmínili problematiku syropalestinských “pseudoměst”, tradičně řazených do zjevně velmi heterogenní skupiny tzv. pouštních paláců, jejichž skutečnou funkci a míru souvislosti s raným arabsko – muslimským urbanismem nelze objasnit bez studia zázemí. Takřka nulový stav poznání však v tomto ohledu panuje rovněž u *amsar* i pozdějších sídelních metropolí. Např. abbásovská Sámarrá, nepochybně jedno z největších center středověkého světa, působí dojmem umělého, cizorodého organismu, jehož obchodně – výrobní aktivity byly poměrně slabé a komunikace se zázemím bezvýznamná.⁶⁷ Do jaké míry je tento obraz poplatný stavu výzkumu a do jaké míry odráží reálnou historickou situaci dnes nelze říci.

⁶¹ V Gurgánu se jednalo o dlouhodobý okrsek v centrální části města s doklady keramické, cihlářské, sklářské a kovolitecké výroby (Kiani 1984, 28), v Mervu dominuje vysoce specializovaná výroba tyglíkové oceli (Herrmann – Kurbansakhatov – Simpson et al. 1997), v Sirafu byly zkoumány doklady intenzivní hrnčářské výroby (Whitehouse 1970, 154), v al-Basra byla při vnitřním obvodu hradeb provozována keramická a železářská výroba (např. Benco et al. 2002) a ve výčtu příkladů by bylo možno pokračovat.

⁶² Redman 1986, 75; 134.

⁶³ Wheatley 2001, 250 – 256.

⁶⁴ Northedge 1994, 251 – 264.

⁶⁵ Scanlon 1990, 12 – 15. Datace komplexu byla později upřesněna do intervalu 850 – 950.

⁶⁶ Whitcomb – Johnson 1982, 117 – 119.

⁶⁷ Chybí doklady o imigraci zemědělského obyvatelstva (Morony 1994, 226), zásobování potravinami se uskutečňovalo formou dovozu po Tigridu ze vzdáleného Mosulu a o tom, že by úrodné povodí Tigridu pod Sámarrou tvořilo potravinovou základnu souměstí, chybí jakékoliv zprávy (Northedge – Wilkinson – Falkner 1990, 128). Překvapivě slabé jsou i dosavadní doklady sámarrské řemeslné výroby a obchodu. Nezačlenění megalopole do ekonomických a sídelních vazeb potvrzuje i fakt, že po roce 892, kdy byl chalífův dvůr přemístěn zpět do Baghdádu, Sámarrá rychle zanikla (např. Northedge 1991, 78 – 79).

Problém ekonomického a sociálního kontextu měst je však natolik stěžejní, že lze jistě v brzké době očekávat řadu nových archeologických příspěvků na toto téma.⁶⁸ Kromě svahilských měst a měst ve střední Asii⁶⁹ se těmto otázkám věnuje detailní pozornost v Maghrebu, kde více než dvacetiletý intenzivní výzkum měst přispěl v roce 1990 k formulování pracovní hypotézy, která je dále archeologicky ověřována. Hypotéza rozlišuje dva sociálně – ekonomické kontexty, které daly vzniknout dvěma následným, funkčně odlišným systémům městského osídlení.⁷⁰ První je spojen se vznikem islámských států a s lokálními dynastiemi, zejména idrisovskou v Maroku a aghlabovskou / fátimovskou v Tunisku (rámcově 8./9. – polovina 11. století). Jeho výsledkem byla trojstupňová síť regionálních a lokálních tržních a řemeslnických center ležících především ve vnitrozemí, jejichž podstatnou funkcí bylo vybírání dávek od zemědělského obyvatelstva. Tento systém byl násilně zlikvidován na počátku éry berberských dynastií (Almorávidů, Almohádů a Merínovců) a nahrazen soustavou strategických center, navázanou na rozvíjející se transsaharský obchod se zlatem, slonovinou a otroky. V rámci této soustavy vznikala buď velká, silně militarizovaná města k ochraně obchodních cest hluboko v saharském vnitrozemí (Marrákeš, Sidžilmasa) nebo přístavní města - expoziтуры tranzitního obchodu na středomořském či atlantickém pobřeží (např. Ceuta – Sebta, Tangier - Tandžá, Ksar es-Seghir, Badis). Města této mladší etapy měla podle Ch. Redmana a jeho kolegů vcelku málo intenzivní vazby se zemědělským zázemím, čemuž nasvědčuje archeologicky doložená nízká úroveň vzájemné obchodní výměny, která se postupně – během pozdního středověku – ještě dále snižovala.⁷¹ Např. ve struktuře keramických souborů z Ksar es-Seghir (13. – 15. století) nejen postupně klesá už tak nevýznamný podíl keramiky z okolních vesnických dílen, ale po roce 1350 mizí i importovaná keramika z Málagy, Septy a Tandžá a město se zřejmě stalo zcela soběstačné v zásobování tímto zbožím.⁷² Nutno však upozornit na problematickou váhu negativních archeologických důkazů, na nichž domněnka o nerozvinutých lokálně tržních funkcích těchto měst stojí.⁷³

Z pohledu evropského výzkumu je klíčovým a nejaktuálnějším úkolem islámské městské archeologie **vytvářet a rozšiřovat komparativní rámec**, v němž by bylo možno interpretovat výsledky obou disciplín a díky kterému by také bylo možno postupně odbourávat umělé bariéry mezi nimi. Komparace a interpretace archeologických struktur by měla být uskutečňována v diachronní i synchronní perspektivě. Zatím nejlepší příklad diachronního srovnání poskytuje výzkum již zmiňovaného severomarockého městečka Ksar es-Seghir. Muslimský přístav byl dobyt roku 1458 Portugalci, islámské obyvatelstvo bylo zčásti vyhnáno a lokalita se zhruba na sto let stala portugalskou pevností. Výzkumem bylo možno velmi detailně postihnout nejen prostorovou transformaci města, kterou tato kulturně - etnická změna uvedla do pohybu, ale také např. zásadní změny v konzumaci a životní úrovni obyvatel.⁷⁴ Příchod Portugalců tak byl spojen s výrazným zdokonalením opevnění, přestavbou mešity na kostel a se zrušením lázní (*hammám*), které byly takřka symbolicky změněny na

⁶⁸ Z několika probíhajících a zatím předběžně publikovaných projektů bych zmínil např. výzkum zázemí jemenských historických center Zabidu a Adenu, z nichž každé ukazuje na zřejmě zcela odlišný socioekonomický kontext. V prvním případě rozvoj sídelního města stimuloval vznik a přechodnou existenci zemědělského zázemí (např. Keall 1983), ve druhém případě se v zázemí významného přístavního střediska vyvinula síť satelitních městských lokalit s bohatými doklady dálkového obchodu a specializované výroby (King 1994).

⁶⁹ Viz pozn. 9 a 10.

⁷⁰ Redman 1986, 24 – 25; Boone – Benco 1999, 53 – 56.

⁷¹ Redman 1986, 230.

⁷² Redman 1986, 241.

⁷³ Také Wheatley (2001, 469 – 470, pozn. 184) namítá, že si lze v prostředí tradičního, redistribučního ekonomického systému jen těžko představit města s úplnou absencí lokálního trhu. Redmanův model skutečně opomíjí např. trh se zemědělskými produkty a dalšími archeologicky obtížně doložitelnými komoditami.

⁷⁴ Redman 1986, 240 – 247.

vězení. Jako nový veřejný objekt vznikla radnice – symbol evropské městské samosprávy, muslimská zástavba atriových domů byla vesměs zbořena a nahrazena hloubkovými domy se štítem do ulice, s nápadně honosněji zdobenými fasádami a s šťastnými výrobními a obchodními provozy v interiéru. Portugalci respektovali starší uliční síť jen rámcově, některé proluky po zbořených domech byly upraveny jako veřejná prostranství (jejichž výměra tak vzrostla oproti muslimskému období o čtvrtinu) a byla jim věnována náležitá péče (dláždění, osazování veřejných studní). V islámském horizontu byly rozdíly mezi privátní a veřejnou zónou striktně určené, u Portugalců byl naproti tomu tento přechod spíše kontinuální a privátnost prostoru narůstala postupně s přístupovou hloubkou domovních dispozic. V movitých artefaktech se u Portugalců projevil mnohem větší individualismus a vyšší míra okázalosti (až výstřednost) než u jejich předchůdců.

Z mnoha otázek podmíněných synchronním srovnáním muslimských a křesťanských měst stojí na prvním místě již zmiňovaný, dnes častěji diskutovaný problém podílu umájjovsko – abbásovských měst na rozvoji urbanismu v raně středověké Evropě. Rozvíjející se výzkum měst ve Středomoří a v západní Evropě potvrzuje, že městský život na kontinentu (s Římem jako jedinou výjimkou) vyhasl nejpozději koncem 6. století a na území, kam dosahoval vliv franské říše, byl obnovován teprve kolem roku 800. Zejména R. Hodges je horlivým zastáncem hypotézy o přímé inspiraci levantskými městy při obnově evropského urbanismu. Hypotézu podporuje jak značná intenzita styků mezi Evropou a Blízkým Východem v době Karlovců, tak prokázaná plánovitost půdorysu některých nových městských lokací v severozápadní Evropě.⁷⁵ Středomoří bylo vskutku od konce 7. století propojeno sítí obnovených obchodních, později i diplomatických a dalších kontaktů⁷⁶ a šíření idejí nestály v cestě žádné zásadní mocenskopolitické překážky. Problém ovšem spočívá v zatím nejasné funkční klasifikaci syropalestinských “quasi-urbánních” lokalit 8. století (viz výše). Zůstává otázkou, zda mohl konkrétně např. ‘Andžár, lokalita s převažující rezidenční funkcí, zaniklá evidentně v zárodečné fázi svého vývoje, posloužit jako funkční a urbanistický předobraz nových evropských měst, jak si představuje Hodges.⁷⁷ Inspiračním zdrojem spíše mohl být syropalestinský urbanismus obecně, tj. především antická, Araby převzatá města, v té době procházející islámskou transformací. Později mohl působit i vliv abbásovských měst v Mezopotámii a Persii. Prokázání jakýchkoli vazeb tohoto druhu bude jistě náročným úkolem dalšího výzkumu v Evropě i na Blízkém Východě.

Literatura:

- Abd al-Hamid - Abd al-Sayyad 1976: The City of Ajdabiyah, in: Some Islamic sites in Libya, Art and Archaeology Research Papers, London – Tripoli, 19 – 24.
- Akbar, J. 1989: Khatta and the Territorial Structure of Early Islamic Towns, *Muqamas* 6, 22 – 32.
- Alba Calzado, M. 2001: Mérida, entre la Tardoantigüedad y el Islam: datos documentados en el Área Arqueológica de Morería, in: Valdés, F. – Velázquez, A. (Eds.): La Islamización de la Extremadura Romana, Cuadernos Emeritenses 17, Mérida, 265 – 308.
- Benco, N. L. – Ettahiri, A. – Loyet, M. 2002: Worked bone tools: linking metal artisans and animal processors in medieval Islamic Morocco, *Antiquity* 76, 447 – 457.
- Boone, J. L. – Benco, N. L. 1999: Islamic Settlement in North Africa and the Iberian Peninsula, *Annual Review of Anthropology* 28, 51 – 71.
- Creswell, K. A. C. 1978: *The Muslim Architecture of Egypt I*. New York.
- Creswell, K. A. C. – Allan J. W. 1989: *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Cairo.

⁷⁵ Např. Hodges 2000, 101, 114.

⁷⁶ K tomu podrobněji např. Kühnel 1994; Charvát 1998, 15, 21 – 26; Hodges 2000, 35nn. Doklady propojenosti jižní Evropy a Orientu lze stále rozhojňovat, viz např. nálezy kordovských dirhamů v depotu z perského přístavu Siraf (Whitehouse 1970, 146). Depot byl uložen krátce po r. 714, tj. s minimálním časovým odstupem od zaražení arabské mince v Kordově (po roce 711), což lze vnímat jako indicii přímých obchodních kontaktů těchto dvou vzdálených částí chalífátu.

⁷⁷ Hodges 2000, 49, 101.

- Elmahmudi, A. A. A. 1997: *The Islamic Cities in Libya. Planning and Architecture*. Frankfurt a. M. – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien.
- Fedorov – Davydov, G. A. 1983: *Archaeological research in Central Asia of the Muslim period*, *World Archaeology* 14, 393 – 405.
- Fentress, E. 1987: *The House of the Prophet: North African Islamic housing*, *Archeologia medievale* 14, 47 – 68.
- Finster, B. 2001: *Die Schlösser der umayyadischen Kalifen. Die Stadt 'Anġar*, in: Bergmann, R. Hrsg.: *Mittelalterforschung in Bamberg*, Bamberg, 104 – 110.
- Gayraud, R.-P. 1994: *Fostat: Évolution d'une capitale arabe du VIIe au XIIe siècle d'après les fouilles d'Istabl 'Antar*, in: Gayraud, R. – P. (Ed.): *Colloque international d'archéologie islamique*, Le Caire, 435 – 460.
- Glick, T. F. 1979: *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation*. Princeton.
- Glick, T. F. 1995: *From Muslim fortress to Christian castle. Social and cultural change in medieval Spain*. Manchester – New York.
- Grabar, O. 1971: *Islamic Archaeology, an Introduction*, *Archaeology* 24, 197 – 199.
- Grabar, O. – Holod, R. – Knustad, J. – Trousdale, W. 1978: *City in the Desert. Qasr al-Hayr East*. Cambridge, Mass.
- Grenet, F. – Rapin, C. 1998: *De la Samarkand antique à la Samarkand islamique: Continuités et ruptures*, in: Gayraud, R. – P. (Ed.): *Colloque international d'archéologie islamique*, Le Caire, 387 – 402.
- Hayes, J. W. 1992: *Excavations at Saraçhane in Istanbul*. Princeton - Washington.
- Helms, S. W. 1997: *Excavation at Old Kandahar in Afghanistan 1976 – 1978. Stratigraphy, Pottery and Other Finds*. Oxford.
- Herrmann, G. – Kurbansakhatov, K. – Simpson, S. J. et al. 1997: *The International Merv Project: Preliminary Report on the Fifth Season (1996)*, *Iran* 35, 1 – 33.
- Charvát, P. 1998: *Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7. – 10. století)*. Brno.
- Hodges, R. 2000: *Towns and Trade in the Age of Charlemagne*. London.
- Hodges, R. – Whitehouse, D. 1983: *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*. London.
- Insoll, T. 1999: *The Archaeology of Islam*. Oxford.
- Keall, E. J. 1983: *The dynamics of Zabid and its hinterland: the survey of a town on the Tihamah plain of North Yemen*, *World Archaeology* 14, 378 – 392.
- Kennedy, H. 1985: *From polis to Madina: urban change in late antique and early Islamic Syria*, *Past and Present* 106, 3 – 27.
- Kiani, Y. M. 1984: *The Islamic city of Gurgan*. Berlin.
- King, G. R. D. 1994a: *Introduction*, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 1 – 15.
- King, G. R. D. 1994b: *The Aden hinterland and Abyan: a survey of Islamic sites*: <http://www.al-bab.com/bys/articles/king94.htm>
- Kubiak, W. B. 1982: *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*. Warsaw.
- Kühnel, H. 1994: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident: Alltag und Sachkultur. Versuch eines Resumés*, in: Hundsbichler, H. Hrsg.: *Kommunikation zwischen Orient und Okzident - Alltag und Sachkultur. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und des frühen Neuzeit* 16, Wien, 5 – 23.
- Kusimba, Ch. 1999: *The Rise and Fall of Swahili State*. Walnut Creek.
- Lassner, J. 1970: *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit.
- Lunina, S. B. 1984: *Goroda južnogo Sogda v VIII – XII vv. Taškent*.
- Morony, M. G. 1994: *Land Use and Settlement Patterns in Late Sasanian and Early Islamic Iraq*, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 221 – 229.
- Northedge, A. 1991: *Creswell, Herzfeld, and Samarra, Muqarnas* 8, 74 – 93.
- Northedge, A. 1994: *Archaeology and New Urban Settlement in Early Islamic Syria and Iraq*, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 231 – 265.
- Northedge, A. 2000: *Entre Amman et Samarra: l'archéologie et les élites au debut de l'Islam (VIIe-Ixe siècle)*. Synthèse de travaux. Rkp. habilitační práce na Université de Paris I. Paris.
- Northedge, A. – Wilkinson, T. J. – Falkner, R. 1990: *Survey and Excavations at Sāmarrā' 1989*, *Iraq* 52, 121 – 147.
- Perring, D. – Seeden, H. – Sheehan, P. – Williams, T. 1995: *Archaeological Excavations in the Souks Area of Downtown Beirut 1994 – 1995*, http://www.aub.edu.lb/aub-online/faculties/arts_and_sciences/archaeology/
- Redman, Ch. L. 1986: *Qsar es-Seghir. An Archaeological View of Medieval Life*. Orlando.
- Rodziewicz, M. 1998: *Transformation of Ancient Alexandria into a Medieval City*, in: Gayraud, R. – P. (Ed.): *Colloque international d'archéologie islamique*, Le Caire, 369 – 386.

- Roskams, S. 1996: The Urban Transition in the Maghreb, in: Brogiolo, G. P. (Ed.): *Early Medieval Towns in West Mediterranean*, Mantova, 43 – 54.
- Sack, D. – Becker, H. 1999: Zur städtebaulichen und baulichen Konzeption frühislamischer Residenzen in Nordmesopotamien mit ersten Ergebnissen einer Testmessung zur geophysikalischen Prospektion in Resafa-Rusāfat Hišām, in: Schwandner, E.-L. – Rheidt, K. Hrsg.: *Stadt und Umland: neue Ergebnisse der archäologischen Bau- und Siedlungsforschung*, Mainz am R., 270 – 286.
- Rosen, S. A. 2000: The decline of desert agriculture: a view from the classical period Negev, in: Barker, G. – Gilbertson, D. (Eds.): *The Archaeology of Drylands. Living at the Margin*, *One World Archaeology* Vol. 39, London – New York, 45 – 62.
- Sauvaget, J. 1934: Esquisse d'une histoire de la ville de Damas, *Revue des Études Islamiques* 8, 421 – 480.
- Sauvaget, J. 1941: *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIX siècle*. Paris.
- Scanlon, G. T. 1970: Housing and Sanitation: Some aspects of Medieval Islamic Public Service, in: Hourani, A. H. – Stern, S. M. (Eds.): *The Islamic City. A Colloquium*, Oxford, 179 – 194.
- Scanlon, G. T. 1982: Municipal planning and archaeology: the case of Fustat (Old Cairo), in: *The Arab city. Its character and Islamic cultural heritage. Proceedings of a Symposium held in Madina, Kingdom of Saudi Arabia 1981*, Rijād, 230 – 234.
- Scanlon, G. T. 1984: Fustāt Expedition: Preliminary Report 1978, *Journal of American Research Centre in Egypt* 21, Cairo, 1 – 38.
- Scanlon, G. T. 1990: The archaeology of Al-Fustat: Some novelties, *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 68-69, Le Caire, 1 – 17.
- Scanlon, G. T. 1994: Al-Fustāt: The Riddle of the Earliest Settlement, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 171 – 179.
- Smimov, A. P. – Merpert, N. Ja. 1954: Iz dalekogo prošlogo narodov Srednëgo Povol'zja, in: *Po sledam drevnich kul'tur ot Volgi do Tichogo okeana*, Moskva, 11 – 64.
- Speiser, P. 1998: Recherches archéologiques dans Le Caire fatimide: les éléments d'un puzzle, in: Gayraud, R. – P. (Ed.): *Colloque international d'archéologie islamique*, Le Caire, 419 – 434.
- Tsafir, Y. – Foerster, G. 1994: From Scythopolis to Baysan – Changing Concept of Urbanism, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 95 – 115.
- Velázquez Bosco, R. 1912: *Arte del Califato de Córdoba: Madina Azzahra y Alamiya*. Madrid.
- Vernot, S. 1997: The rise of Islamic archaeology, *Muqarnas* 14, 1 – 10.
- De Vries, B. 1985: Urbanisations in the basalt region of North Jordan in Late Antiquity, the case of Umm al-Jimal, in: *Studies in the history and archaeology of Jordan II*, 249 – 256.
- Warfelli, M. 1976: The Old City of Tripoli, in: *Some Islamic sites in Libya*, *Art and Archaeology Research Papers*, London – Tripoli, 2 – 18.
- Wheatley, P. 2001: *The Places where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands 7th through the 10th Centuries*. Chicago – London.
- Whitcomb, D. 1985: Islamic archaeology at Susa, *Paléorient* 11, 85 – 90.
- Whitcomb, D. 1992: The Aqaba Project, 1991-92 Annual Report: http://www-oi.uchicago.edu/OI/AR/91-92/91-92_Aqaba.html
- Whitcomb, D. 1994a: The Misr of Ayla: Settlement at al-'Aqaba in the Early Islamic Period, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 155 – 170.
- Whitcomb, D. 1994b: Amsār in Syria? Syrian cities after the conquest, *ARAM* 6, 13 – 33.
- Whitcomb, D. 2000: Archaeological Research at Hadir Qinnasrin, 1998, *Archéologie Islamique* 10, 7-28.
- Whitcomb, D. – Johnson, J. 1982: Quseir al-Qadim 1980. Preliminary Report. Malibu.
- Whitehouse, D. 1970: Sirāf: a medieval port on the Persian Gulf, *World Archaeology* 2, 141 – 158.
- Wirth, E. 1991; 1993: Stadtplanung und Stadtgestaltung im islamischen Maghreb, *Madrider Mitteilungen* 32, 213 – 231; 34, 348 – 368.
- Zeyadeh, A. 1994: Settlement Patterns, an Archaeological Perspective. Case Studies from Northern Palestine and Jordan, in: King, G. R. D. – Cameron, A. (Eds.): *The Byzantine and Early Islamic Near East II (Land Use and Settlement Patterns)*, Princeton, 117 – 131.
- Zozaya, J. 1999: 771 – 856: Los Primeros Años del Islam Andalusi o una Hipótesis de Trabajo, in: Velázquez, A. (Ed.): *Ruptura o Continuidad. Pervivencias Preislámicas en Al-Andalus*, *Cuadernos Emeritenses* 15, Mérida, 83 – 142.

Popisky k obrázkům:

1 – “Pseudoměsto” ʿAndžár v jižním Libanonu, před r. 720. Nedostavěná lokalita mírně modifikovaného klasického půdorysu s tetrapylonem v křížení ulic, mešitou, *dár al-imára*, několika domy dvorové dispozice a 114 obchody a dílnami (podle Finster 2001).

2 – Schéma vývoje souměstí al-Fustát / Káhira. Světle šedým rastrem vyznačen přibližný rozsah osídlené plochy jednotlivých lokací, šrafovou plocha opevněné Káhiry v 11. století, tmavě šedou vyznačen rozsah archeologických odkrytí na ploše Fustátu. Podle různých údajů nakreslil autor.

3 – Půdorys centrální části Káhiry s vyznačením současné zástavby; šrafovaně hypotetický půdorys zcela zmizelého fátimovského komplexu *dár al-imára* (podle Speiser 1998).

4 – Celkový plán reliktní abbásovské souměstí Sámarrá (836 – 892) podle výsledků letecké fotogrammetrie a povrchového průzkumu v letech 1989 – 1991. Šrafovaně rozsah současné zástavby (podle Northedge 1994).

5 – Sámarrá, plán reliktní kasárenského města al-Karch pro turecké vojsko (podle Northedge 1994).